

‘Unbrauchbar’

Over vragen van toen en antwoorden van nu

De nazitijd was ook voor de psychiatrie een zwarte bladzijde uit de geschiedenis. In Duitsland is er een tentoonstelling aan gewijd. Huub Beijers zag er verwarrend herkenbare beelden.

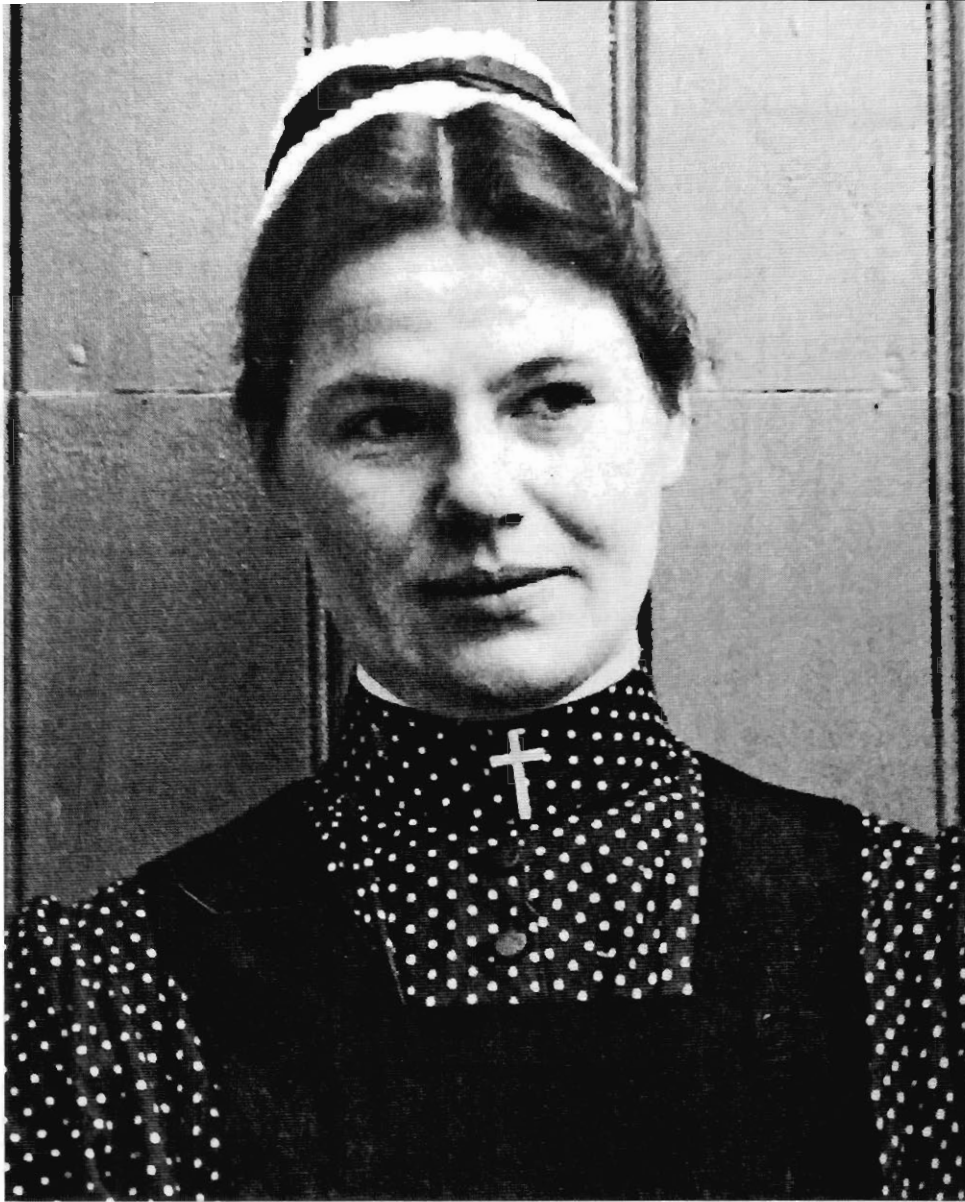
‘Onbruikbaar’, dat is de onthutsende constatering op een simpel formulier waarmee in de nazitijd in Duitsland geoordeeld werd over leven en dood van mensen met psychiatrische problematiek of een verstandelijke beperking. De waarde werd bepaald op grond van het potentieel voor inzet in arbeidsmatige activiteiten. Anders gezegd: kan iemand werken? Vier rode kruisjes van de contra-expertise door beoordelende artsen – speciaal opgeleid in het zogenaamde T4 programma – velden het definitieve oordeel: onbruikbaar en afvoeren naar een zogenaamde ‘Tötungsanstalt’, een vernietigingsinrichting. De afbeelding van zo’n formulier is slechts een van de pijnlijke beelden die de tentoonstelling ‘erfasst, vervolgt, vernichtet’, over het lot van mensen met beperkingen en psychiatrische problematiek in de nazitijd, ons voorhoudt. Minstens 250.000 psychiatrische patiënten werden in de systematische euthanasiepraktijk van de Duitse psychiatrie vermoord en meer dan 360.000 mannen en vrouwen werden onder de handen van psychiaters onder dwang gesteriliseerd.

De tentoonstelling reist momenteel door Duitsland. Na Berlijn was begin dit jaar Düsseldorf aan de beurt waar de beelden te zien waren in de Landtag, het regionale parlement. De tentoonstelling is als een fotoalbum met verhalen. Betrekkelijk veel tekst, want er moet veel uitgelegd worden. Veel is vergeten, nooit gezegd, of nooit in beeld gebracht. Getuigenissen van patiënten werden na de oorlog afgeserveerd, want, zo oordeelden dezelfde T4-artsen, wie zou zo’n verward iemand kunnen geloven? Het verhaal van de tentoonstelling is onderverdeeld in vijf hoofdstukken: (1) foto’s van slachtoffers en daders; (2) het filosofische en wetenschappelijke voorland waarin werd nagedacht over de waarde van het leven, met name de opkomst van de eugenetica in het begin van de twintigste eeuw; (3) de politiek van rassenhygiëne waarin het politieke bestuur het gedachtegoed omarmde, dat (4) aanleiding gaf tot grootschalige vernietiging van psychiatrische patiënten en mensen met verstandelijk en fysieke beperkingen. Tot slot (5) de periode na 1945 waarin verdringing en herinnering centraal staan, met getuigenissen van slachtoffers en hun nabestaanden.

In het reine komen

Waren de beelden nou maar vooral gruwelijk zoals de oorlogsbeelden die we gewoonlijk zien. Dat zou het makkelijk maken ze weg te zetten als niet van deze tijd of niet horend bij onze beschaving. Dat zijn ze echter niet. Ze zijn eerder klinisch, in de zin van steriel en emotioneel. Vooral in hun implicaties zijn ze gruwelijk. De beelden zijn te herkenbaar en zo dichtbij dat ze je in verwarring brengen en niet loslaten. Zoals het beeld van Frieda Kutschke, hoofdverpleegkundige van een van de ‘Tötungsanstalten’, met nadrukkelijk een kruisje op haar hoge boord. Frieda gelooft in God, zij is geen monster, maar een toegewijde en wat ongemakkelijk van de camera wegtijkende verpleegkundige. Zo’n beeld, of de foto’s van welgeklede en ernstig kijkende psychiaters en kinderartsen, of de blik in de ogen van de vermoorde patiënten: ze zijn zo herkenbaar en dichtbij, dat ze van nu en van ons zouden kunnen zijn. Het is onze psychiatrie die in beeld is gebracht, die voortgedreven door zorgvuldige registratie en wetenschappelijk onderzoek, onder een moordzuchtig regime de keuze maakt om systematisch te oordelen over de waarde van het leven, over leven en dood en de ultieme verantwoordelijkheid neemt om die levens ook daadwerkelijk te vernietigen. We kunnen dit niet enkel wegzetten als nazipraktijk. De operatie ‘T4’ waarmee de systematische euthanasie werd geïntroduceerd, startte in 1939, maar werd door hetzelfde naziregime in 1941 weer gestopt vanwege onrust onder de bevolking. Dat stopte het moorden overigens nauwelijks.

‘Erfasst, vervolgt, vernichtet’ is een tentoonstelling van de ‘Deutsche Gesellschaft für Psychiatrie und Psychotherapie, Psychosomatik und Nervenheilkunde’ (DGPPN). Dat is de beroepsvereniging van Duitse ggz-professionals. Het is een stap van de DGPPN om in het openbaar met het eigen verleden in het reine te komen. Het is een tentoonstelling van erkenning, van zichtbaar maken en eerbijstellen van honderdduizenden slachtoffers en hun nabestaanden die altijd naamloos zijn gebleven. Herstel is in dit kader niet een persoonlijk proces van heelwording van het bestaan, maar een proces van openbaar maken en erkenning van wat is misdaad. We verlangen in

Frieda Kutschke, hoofdverpleegkundige in de Tötungsanstalt Pirna-Sonnenstein

zo'n situatie ook naar vergeving. Maar die vraag: 'Kunnen we vergeven en vergeten?' durf ik niet te stellen. Daarvoor dringen de vragen die onze collega's, lotgenoten en bondgenoten van toen zich stelden, zich te nadrukkelijk op aan het hier en nu, als onze vragen.

Vragen van toen en nu

Wat moeten wij leren van deze geschiedenis? Wat zegt dit over onze psychiatrie? Neem het woord 'erfasst' uit de titel van de tentoonstelling: 'geregistreerd'. We zien in de tentoonstelling genogrammen met erfelijkheidslijnen waarmee de genetische verklaring van het afwijken zorgvuldig werd uitgetekend. Je begint er onwillekeurig bij te denken aan de huidige registratiezucht in Nederland, aan de spilpositie van de DSM 5 met zijn quasi-objectiverende labels, aan de rol van verzekeraars en wetenschappers daarin, het verlies van zicht en controle op de (verzekerbare) waarde van je leven, aan de onverbidelijkheid van de actuele hang naar biologische en genetische verklaringen en aan het beleid om deze blik in ons privéleven sluitend te maken door koppeling van gegevens. Het is nauwelijks te geloven, maar er zijn patiëntenorganisaties die dit toejuichen. Daar midden in zien we een overheid die actief markeert en lijnen trekt tussen wat gek is en wat niet. Of wat te denken van de waarde die het woord 'participatie' tegenwoordig krijgt in de beoordeling (van de rechten) van mensen met een beper-

king. Hoe dicht ligt dat bij 'economisch nut' en 'bruikbaarheid' en uiteindelijk bij onbruikbaar en afgeschreven? Hoe dicht ligt een 'sociale dood' bij vermoord worden? Het is beklemmend te zien dat zowel de spelers als de essentie van de vragen die worden gesteld nauwelijks zijn veranderd in honderd jaar. Zegt dit ook iets over de kansen nu op de antwoorden die toen werden gegeven?

'Erfasst, vervolgt, vernichtet' is niet in Nederland te zien geweest. Laat ik de wens uitspreken dat Het Dolhuys de handschoen opneemt en de tentoonstelling naar Nederland haalt. Ook Nederland kende prominente aanhangers van de eugenetica (Steinmetz en Tames) en artsen die tijdens de bezetting de praktijk van gedwongen sterilisatie ontwikkelden (Van der Hoeven en Ströer). Wie kent de slachtoffers en hun verhalen? Maar ook de ontruiming van Het Apeldoornsche Bos en het verhaal van de patiënten die in groten getale werden overgeplaatst naar het Amersfoortse Zon en Schild en daar stierven tijdens de hongervinter, verdienen het verteld te worden. Steenkoude verhalen van oordelen over de negatieve waarde van het menselijk bestaan en van vernietiging van leven. Soms lijkt Duitsland beter met zijn collectieve herinnering om te gaan dan Nederland. Voor wie niet kan wachten: de tentoonstelling is van 28 augustus tot 25 oktober te zien in Aken. Er is een uitgebreide catalogus bij Springer verkrijgbaar.

Huub Beijers